

Református Szemle

Az Erdélyi Református Egyházkerület
a Királyhágómelléki Református Egyházkerület
és az Evangélikus–Lutheránus Egyház
hivatalos lapja

Százharmadik évfolyam
2010. május–június

3

Református Szemle

Alapítás: 1907

Kéthavonta megjelenő teológiai tudományos folyóirat

Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa

FŐSZERKESZTŐ

Dr. ADORJÁNI ZOLTÁN

email: adorjani@proteo.hu, tel.: 0744-989-052

FELELŐS SZERKESZTŐ

Dr. BUZOGÁNY DEZSŐ

email: buzogany@proteo.hu, tel.: 0744-254-208

MUNKATÁRSAK

Dr. Geréb Zsolt

Dr. Kolumbán Vilmos József

Dr. Kovács László Attila

Dr. Molnár János

Dr. Pásztori-Kupán István

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

THEOLOGIA BIBLICA

Dr. Bolyki János (a Magyar Tudományos Akadémia doktora)

Dr. Herczeg Pál (Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara – HU)

Dr. Marjovszky Tibor (Debreceni Református Hittudományi Egyetem – HU)

THEOLOGIA PRACTICA

Dr. Fekete Károly (Debreceni Református Hittudományi Egyetem – HU)

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Dr. Szűcs Ferenc (Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara – HU)

Dr. Fazakas Sándor (Debreceni Református Hittudományi Egyetem – HU)

HISTORIA ECCLESIAE

Dr. Dienes Dénes (Sárospataki Református Hittudományi Akadémia – HU)

Dr. Ferenc Postma (Vrije Universiteit Amsterdam – NL)

ISSN 0254-4458

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 400079 Kolozsvár, Király utca (str. I. C. Brătianu) 51. sz.

Telefon: 0264-592-453

Bankszámla: BCR Cluj – RO66RNCB0106026604570001

Megrendelés: e-mail: iratterjesztes@reformatus.ro

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós

Sajtóközpontjának nyomdájában

THEOLOGIA BIBLICA

- Tunyogi Lehel: „Ha mindezt végigjártad, lépj magasabbra, hogy... illő lélekkel énekelhesd az Énekek énekét” 245

THEOLOGIA PRACTICA

- Fekete Csaba: *Párhuzamok a Nagyszombati Agendarius és a Komáromi Csipkés Györgynek tulajdonítható Formula esketési beszéde között* 266

THEOLOGIA SYSTEMATICA

- Pásztori-Kupán István: *Edesszai Ibasz levele Mariszhoz: Kétszeri ítélet és kétszeri felmentés ugyanazért a levélért* 276

HISTORIA ECCLESIAE

- Hankó-Nagy Alpár: *Református lelkészek, egyházi vezetők és a román állami batóságok 1940–45 között*..... 293
Szigeti László – Bartos Zoltán: *Lőrincz Ferenc (1884–1953)*..... 316

VARIA

Bibliopolium

- Riemer Roukema: *Gnózis és hit a korai kereszténységben. Bevezetés a gnoszticizmusba*
Kállay Dezső: *Felismerni és valós értéke szerint kezelni* 334
Geréb Zsolt: *Hiánypótló mű*..... 337
Balogh Béla: *Bustya Dezső: Gazdánknak célja volt velem. Önéletrajzi mozaik*..... 340
Fábián Tibor: *Csűry István: Célra igazító jegyzetek* 344

Recensio

- Balogh Béla: *Sacra Scripta. Journal of the Centre for Biblical Studies. 7. évf., 2–2009. szám* 346

Novum

- Simon János: *Család és atyafiság: kinek számít ez ma? A rokoni kapcsolatok jelentőségéről és jelentéktelenségéről* 348

Illusztrációk: Felújított asztalosmunkák a nagygalambfalvi templomban
(Fényképezte: Buzogány Dezső)

Hibaigazítás

A 2010/2-es számunk 214–218. oldalain a Riemer Roukema: *Gnózis és hit a korai kereszténységben. Bevezetés a gnoszticizmusba* cím alá tévedésből egy korábban közölt könyvismertetés szövege került Kállay Dezső nevével. Az érintett szerzők és minden olvasónk szíves elnézését kérjük.

THEOLOGIA BIBLICA

- Lehel Tunyogi: *Two Homilies of Origen on the Song of Songs 1,1–2,14*
Zwei Homilien von Origen zu den Hoheliedern 1,1–2,14
Deux homélies d'Origène sur le Cantique des Cantiques 1,1–2,14245

THEOLOGIA PRACTICA

- Csaba Fekete: *Parallels and Common Topics in the Matrimonial Sermon of the Agendarius of Tyrnavia (1583, 1596) and the Ceremonial Formula (Presumably in 1653) by G. Csipkés Komáromi*
Entsprechungen und Gemeinsamkeiten in der Traupredigt des Agendarius von Tyrnavia (1583, 1596) und von zeremoniellen Formel (vermutlich 1653) des G. Csipkés Komáromi
Parallèles et similitudes dans le sermon matrimonial de l'Agendarius de Tyrnavia (1583, 1596) et de la Formule Cérémonieuse (cca. en 1653) par G. Csipkés Komáromi266

THEOLOGIA SYSTEMATICA

- István Pásztori-Kupán: *Ibas of Edessa's Letter to Maris: Two Condemnations and Two Acquittals for the Same Epistle*
Der Brief des Ibas von Edessa an Maris: Doppelte Verurteilung und doppelte Freisprechung für denselben Brief
La lettre d'Ibas d'Edesse à Maris: Double jugement et double acquittement pour la même lettre.....276

HISTORIA ECCLESIAE

- Alpár Hankó-Nagy: *Reformed Ministers, Church Leaders and the Romanian Authorities between 1940 and 1945*
Reformierte Pastoren, Kirchenleiter und die rumänischen Behörden zwischen 1940 und 1945
Pasteurs réformés, chefs d'église et les autorités roumaines entre 1940 et 1945293
- László Szigeti – Zoltán Bartos: *Ferenc Lőrinczi (1884–1953)* 316

VARIA

Bibliopolium

- Dezso Kállay / Zsolt Geréb: *Riemer Roukema: Gnosis and Faith in Early Christianity.*
An Introduction to Gnosticism 334, 337
- Béla Balogh: *My Master had a Goal with Me. An Autobiographical Mosaic*
Mein Herr hat sein Ziel mit mir gehabt. Ein autobiographisches Mosaik
Mon Seigneur avait son but pour moi. Mosaïque autobiographique 340
- Tibor Fábrián: *István Csűry: Guiding Notes*
István Csűry: Wegweisende Notizen
István Csűry: Notes-guides 344

Recensio

- Béla Balogh: *Sacra Scripta. Journal of the Centre for Biblical Studies.*
Year 7 / 7. Jahrgang / Tome VII, 2009/2. 346

Novum

- János Simon: *Family and Kinship: Who Cares about These Today?*
Familie und Anverwandschaft: wem zählt dies etwas?
Famille et parentage: à qui importent-elles aujourd'hui? 348

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Pásztori-Kupán István
Kolozsvár

Edesszai Ibasz levele Mariszhoz:

Kétszeri ítélet és kétszeri felmentés ugyanazért a levélért

Ibas of Edessa's Letter to Maris: Two condemnations and two acquittals for the same epistle. Abstract

This study provides the first Hungarian translation of Ibas' famous letter to the Persian Maris concerning the christological and church-political debates of the Nestorian controversy, the Council of Ephesus of 431 as well as the signing of the *Formula of Reunion* in 433 with a biographical and theological introduction. As the evidence shows, Ibas, the leader of the famous school of Edessa accepted the christological statements of the Antiochene tradition and interpreted the *Formula* accordingly. His dissensions with Rabbula, whom he succeeded as bishop in Edessa, are present in this letter, which is very significant also as a historical and doctrinal document. The author was condemned twice for 'Nestorianism' (in 449 by the *Latrocinium* and in 553 by the so-called fifth ecumenical council held in Constantinople) and at least twice exonerated (in 449 by the local council of Berytus and in 451 by the fourth ecumenical council held in Chalcedon) based on this very same epistle. The translation of the text is accompanied by notes explaining the key points of divergence between Alexandrian and Antiochene theological positions as well as throwing light upon various events of ecclesiastical history which lay behind or influenced the composition.

Keywords: Ibas of Edessa, Christology, Theodore of Mopsuestia, Cyril of Alexandria, Rabbula of Edessa, Council of Ephesus (431), school of Edessa, Monophysitism, Latrocinium, Council of Chalcedon, Three Chapters.

Az észak-mezopotámiai Edessza városának ötödik századi püspökét, Ibaszt a dogmatörténetben alapszinten jártas olvasók többnyire egy összefüggésben ismerik. Ő volt ugyanis egyike azoknak a teológusoknak, akiket Jusztiniánosz császár *A három fejezet kárboztatása* című munkája alapján az 553-as konstantinápolyi ún. ötödik egyetemes zsinat megbélyegzett. Pontosabban fogalmazva: Órigenész, Tarszoszi Diodoros, Mopszvesztiai Theodorosz és mások mellett (akiket személyükben és teljes életművükkel egyetemben eretnekként kárhoztattak) Edesszai Ibaszt és Küroszi Theodorétoszt személyükben nem nevezték eretneknek, hanem csupán egyes írásaikat, amelyeket – úgymond – „a hit és Szent Kürillosz ellen” írtak.¹

¹ Az 553-as konstantinápolyi zsinat 13. kánonja Theodorétosznak „az igaz hit, az első [431-es] efézusi szent zsinat, szent Kürillosz és az ő 12 anatómája ellen” írt munkáit, a 14. kánon pedig Ibasz levelét kárhoztatja. Ld. Hahn, G. Ludwig: *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der Alten Kirche*. 3. kiadás. E. Morgenstern, Breslau 1897, §. 148/XIII–XIV (pp. 171–172).

Ibasz, Alexandriai Kürillosz, Küroszi Theodoréosz és Nesztoriosz kortársát, aki Edessza egyik leghíresebb egyházi előjárója és teológusa volt, halála után egy évszázaddal csupán egyetlen, görög fordításban fennmaradt levele alapján ítélték méltónak arra, hogy antiochiai gondolkodású társaival együtt – a monofiziták visszatértésének eleve kudarcra ítélt kísérlete során – a Jusztiniánosz-féle új egyházpolitikai gondolkodás szerinti nemkívánatos tanítónak minősítsék. Mivel a levél szövege a magyarul olvasók számára eddig nem volt hozzáférhető, időszerűnek látszik, hogy a teljes magyar fordítás közlése mellett néhány adalékkal szolgáljunk Ibasz személyét, teológiai jelentőségét, valamint az ominózus levél keletkezési körülményeit és utóéletét illetően.

A szerzőről nemrég jelent meg az egyik legalaposabb, átfogó életrajzi és teológiai értékelés Claudia Rammelt tollából.² Az itt fellelhető és más, korábbi munkákkal összevetett eredmények alapján röviden összefoglalhatjuk Ibasz püspök életének legfontosabb eseményeit.

A szír származású teológus születésének pontos helye és ideje ismeretlen.³ Nevét a szír kéziratok hol *Hībā*, hol *Īhībā* formában közlik, amely a latin *Donatus* (= adományozott, ajándékba adott) megfelelője.⁴ Gyermekek- és ifjúkoráról hallgatnak a források. Először Edessza város presbitereként találkozunk vele, aki Rabbula püspök véleményével ellentétben örömmel továbbítja az antiochiai teológusok tanítását. Lelkes fordítója volt Mopszvesztiai Theodorosznak: a híres antiochiai írásmagyarázó több művét is átültette szír nyelvre. A British Museumban található egyik kézirat szerint:

„Szent Theodorosz görögül magyarázta az írásokat, és Mar Hībā [Ibasz], Edessza püspöke – más férfiakkal együtt, akik a szent Írásokban jártasak voltak – lefordította ezeket görögül szír nyelvre.”⁵

Ibasz körül valószínű fordítói műhely alakult ki. Gyakorlatilag ő vezette a híres edesszai teológiai iskolát, ahol a keresztyén perzsa ifjak zöme szerezte legfontosabb ismereteit. Az egyre híresebbé váló presbiter nemcsak neves elődje, Szír Efrém műveit forgatta, hanem jártas volt az ókori retorika és filozófia berkeiben is. Ebedjesu feljegyzése szerint társaival még Arisztotelész magyarázatait és írásait is szír nyelvre fordította.⁶ Sajnos mind Theodorosz, mind Arisztotelész fordításai elvesztek. Munkássága révén szoros kapcsolatot tartott fenn a Nisibisben működő teológiai iskolával, és meghatározta a perzsa birodalomban működő keresztyén közösségek gondolkodását.

Az edesszai iskola a klasszikus hellenista oktatás rendszerét követte, amelyhez a hét szabad művészet is hozzátartozott. Ezen belül a filozófia, földrajz, világi történelem és az asztronómia tudományával is foglalkoztak. A képzés csúcsát a Szentírás magyaráza-

² Rammelt, Claudia: *Ibas von Edessa. Rekonstruktion einer Biographie und dogmatischen Position zwischen den Fronten*. Arbeiten zur Kirchengeschichte, 106. Walter de Gruyter, Berlin 2008 (a továbbiakban: Rammelt: *Ibas*).

³ Rammelt szerint Ibasz valamikor a IV. század utolsó évtizedeiben született. Rammelt: *Ibas*, 54.

⁴ Venables, E.: Ibas. In: Smith, William – Wace, Henry, szerk.: *A Dictionary of Christian Biography*. 4 kötet. John Murray, London 1877–1887. Világhálón elérhető változat: <http://www.ccel.org/ccel/wace/biodict.pdf> (megnyitva: 2010. ápr. 15), 504. Vö. Rammelt: *Ibas*, 36–40.

⁵ Vööbus, A.: *History of the School of Nisibis*. Corpus Scriptorum Classicorum Orientalium, 266, Subs. 26, Louvain 1965, 17. Vö. Rammelt: *Ibas*, 43.

⁶ Rammelt: *Ibas*, 44 és 262.

tának a fentebb felsorolt ismeretek alapján történő oktatása és elsajátítása jelentette.⁷ Drijvers megállapítása szerint:

„A korai szír keresztyénség a maga változatos csoportjaival egyetemben nagyon tanult és megfelelően felkészített közösség volt, amelynek keretében komoly filozófiai eszmecserék folytak.”⁸

E szír–perzsa tanítói munkálkodás eredményeképpen olyan művek és műfordítások születtek, hogy a kor rangos szakértője, Rudolf Abramowski szerint Theodorosz homíliainak (nem Ibasztól, de az általa irányított és megerősített teológiai iskolától származó) szír fordítása nem csupán kiváló megvalósítás volt, hanem a görög eredetiből valóságos szír munkává vált.⁹ Ezek a művek a szír–perzsa nyelvterületen és kultúrkörben még inkább megszilárdították Theodorosz tanítói tekintélyét. Ibasz alább közölt levelében nem csupán a saját véleményét, hanem a szír–perzsa keresztyénség értékítéletét fogalmazza meg, amikor a már elhunyt Theodoroszt „az igazság hírnökének és az egyház tanítójának” nevezi.¹⁰

Rabbula edesszai püspök, aki a nesztoriánus vita elején még a keletiek oldalán állt Kürilloszal szemben, rövidesen átvette az alexandriai püspök teológiai gondolkodását, és komoly erőfeszítéssel 435-ben bekövetkezett haláláig munkálkodott Theodorosz elítélésén. Pálfordulását ékesen bizonyítja Szamoszatai Andrásához 430–431 telén intézett levele, melyben keményen megfeddi püspöktársát amiatt, hogy bírálta Kürilloszt.¹¹ András ugyanis – Theodorósszal párhuzamosan – szintén megcáfolta Kürillosz tizenkét anatómáját. Rabbula vakbuzgóságában odáig ment, hogy az egész edesszai gyülekezet előtt kiátkozta Andrást.¹² Ennek ellenére – furcsamód – a 431-es efézusi zsinaton a keleti püspökök „kis zsinatához” (*conciabulumához*) csatlakozva hozzájárult Kürilloszék elítéléséhez. Ebből az újabb pálfordulásból 431–432 telén Konstantinápolyban Nesztoriosz utódánál, Maximianosznál tett látogatása alkalmával ismét „ki-gyógyulva” azzal az elhatározással tért vissza Edesszába, hogy onnan kiirtja az eretnekség minden csíráját, így Nesztoriosz mellett Diodorosz és Theodorosz tanításának hagyományát is. Ezt a munkát 435-ben bekövetkezett haláláig – Kürillosz aktív támogatásával és hathatós segítségével – rendületlenül folytatta.

Rabbula erőszakos magatartásáról tanúskodik Szamoszatai Andrásnak röviddel 432 húsvétja után Hierapoliszi Alexandroszhoz írt levele is, amelyben arról számol be, hogy Rabbula nyíltan átokkal sújtotta Theodorosz tanítását, kiközösítette azokat, akik nem Kürillosz tanait követték, illetve olvasták Theodorosz műveit, amelyeket Rabbula

⁷ Rammelt: *Ibas*, 42. Vö. Vööbus: *History of the School of Nisibis*, 13–24. Az edesszai iskola történetéhez ld. még Hayes, E. R.: *L'École d'Édesse*. Paris 1930.

⁸ „Early Syriac Christianity with its various groups was a learned, well educated community in which serious philosophical discussions took place”. Drijvers, H. J. W.: *The School of Edessa. Greek Learning and Local Culture*. In: Uő: *Centres of Learning, Learning and Location in Pre-Modern Europe and the Near East*, Leiden 1995, 49–59 (p. 55).

⁹ Abramowski, Rudolf: *Neue Schriften Theodor von Mopsuestias. Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft*, 34 (1934), 66–84 (p. 68).

¹⁰ Theodorosz 428-ban hunyt el. Ibasz levele 433-ban keletkezett. Ld. alább.

¹¹ A szírül írt levél szövegét és András válaszát ld. Overbeck, J. Joseph: *S. Ephraemi Syri, Rabulae episcopi Edesseni, Balaei aliorumque opera selecta e codicibus Syriacis manuscriptis in Museo Britannico et Bibliotheca Bodleiana*. Clarendon Press, Oxford 1865, 222–225.

¹² Ld. Venables, E.: *Rabbulas. A Dictionary of Christian Biography*, 873.

mindenütt felkutattatott, és elégettette azokat.¹³ Antiochiai János helyi zsinatot hívott össze Antiochiába, amely levélben szólította fel Oszroéné tartomány püspökeit, hogy amennyiben a Rabbulával kapcsolatos hírek beigazolódnának, különüljenek el Edessza püspökétől.¹⁴

A gyülekezet és az edesszai iskola közösségének tagjai azonban nem a püspököt, hanem a tudós presbitert támogatták, így Ibasz 435-ben Rabbula utóda lett az edesszai püspöki székben. Presbiterként ő is részt vett a 431-es efézusi zsinaton, ahová Antiochiai Jánossal és a szír püspökökkel együtt késve érkezett. Helyesebben szólva: az üléseket a császári küldöttek tiltakozása ellenére korábban megkezdődő Kürillosz kész helyzet elé állította a keleti küldötteket. Mire ugyanis János és küldöttsége Efézusba ért, nemcsak Kürillosz 12 anatómájának ortodox mivoltát fogadták el, hanem kimondták Nesztoriosz letételét is. Ez eleve szétváláshoz vezetett: így Ibasz a keletiek – többnyire szíriai és mezopotámiai küldöttek – conciliabulumának tagjaként megszavazta Kürillosz letételét.

A kétéves szakadást 433-ban annak az *Antiochiai formulának* a kölcsönös aláírásával szüntették meg, amelyet már 431-ben Küroszi Theodorétosz megfogalmazott. A szöveget változtatás nélkül írta alá Kürillosz és Antiochiai János. Így az eredetileg *Antiochiai formula* 433-tól *Egységformula* néven vált ismertté.¹⁵ Ibasznak (aki ezidőtájt még mindig edesszai presbiter volt) Marisz perzsa püspökhöz írt levele röviddel az *Egységformula* aláírása után keletkezett Edesszában, nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy az edesszai iskola perzsa munkatársait és szövetségeseit értesítse a fejleményekről, illetve megerősítse a két közösség lelki-szellemi kapcsolatát.

A levél címzettjéről, a szír nevű Mariszról vagy Mariról a kutatás annyit állapított meg, hogy Bēt-Ardaširből származott, és egyházmegyéje kívül esett a Római Birodalom határain. Bēt-Ardašir városát nagy valószínűséggel Rēv-Ardaširrel, a Perzsa-öbölben fekvő Perzsia (Persis) tartomány fővárosával lehet azonosítani. Olyan feltételezésről is tudunk, amely szerint Bēt-Ardašir magával Szeleukeiával lenne azonos.¹⁶ A címzetre alkalmazott titulusok és megszólítások arra engednek következtetni, hogy Marisz püspök lehetett,¹⁷ aki talán éppen az edesszai iskolában folytatott tanulmányai során ismerkedett meg Ibasszal.¹⁸

A konfliktust, amely oly sok indulatot kavart, nem követhette tartós béke. A későbbi fejlemények fényében az *Egységformula* aláírását legfennebb fegyverszünetnek nevezhetjük. Kürilloszt saját párthívei is bírálni kezdték amiatt, hogy a kétségtelenül antiochiai hangsúlyú formulát minden változtatás vagy kiegészítés nélkül elfogadta.¹⁹ Alexandria keménykezű pátriárkájának amúgy nem állt szándékában tartós békét kötni: még az *Egységformula* aláírása előtt elkezdte összegyűjteni az antiochiai teológusok elleni

¹³ ACO I, 4, 2, 86–87. Vö. Rammelt: *Ibas*, 119–120.

¹⁴ Venables: Rabbulas. *A Dictionary of Christian Biography*, 873–874.

¹⁵ Az *Egységformula* szövegét ld. ACO I, 1, 4, 17.

¹⁶ Rammelt: *Ibas*, 51. Marisz kilétének kérdéséhez ld. még Esbroeck, Michael van: Who is Mari, the Addressee of Ibas' Letter? *The Journal of Theological Studies* 38 (1987), 129–135. Vö. Fiey, J.-M.: Diocèses syriens orientaux du Golfe persique. In: *Mémorial Mgr Gabriel Khouri Sarkis 1898–1968. Revue d'études et de recherches sur les Églises de langue syriaque*. Louvain 1969, 177–219.

¹⁷ Venables: Ibas. *A Dictionary of Christian Biography*, 505.

¹⁸ Rammelt: *Ibas*, 52–53.

¹⁹ A formulából pl. teljesen hiányzik a Kürillosz által előszeretettel használt Apollinarisz-féle ὁπόστασις terminus, noha tartalmazza, hogy Krisztusnak két természete (φύσις), két lényege (οὐσία) van, amelyek egyetlen személyben (πρόσωπον) egyesültek. Ld. ACO I, 1, 4, 17.

újabb offenzívához szükséges anyagot. Mivel Nesztoriosz nem volt már a szintéren, Kürillosz elhatározta, hogy megvalósítja nagybátyja és püspök-elődje, Alexandriai Theophilosz nagy álmát: az antiochiai hagyomány teljes hiteltelenítését. 432 körül a következőket írja Meliténei Akakiosz püspöknek:

Ὁὐ γὰρ θεόδωρος Νεστορίου γέγονε μαθητής, ἀλλ' οὗτος ἐκείνου, καὶ ἐξ ἑνὸς ὥσπερ λαλοῦσι στόματος, ἕνα τε τὸν τῆς κακοδοξίας ἐκ τῆς ἑαυτῶν καρδίας ἀναπτύουσιν ἰόν. [...]

Mert nem Theodorosz lett Nesztoriosz tanítványa, hanem ez lett amazé, és mintha egyetlen szájjal beszélnének: szívükből a tévtanítás egyazon mérgét köpik fel. [...]

ἐγκύβας τοῖς θεοδώρου καὶ Διοδώρου βιβλίοις, οἷς γεγράφασιν οὐ περὶ τῆς σαρκώσεως μᾶλλον τοῦ Μονογενοῦς, ἀλλὰ κατὰ τῆς σαρκώσεως, ἐπελεξάμην τινὰ τῶν κεφαλαίων καὶ τὸν ἐνδεχόμενον τρόπον ἀντηνέχθην αὐτοῖς, ἀποφαίνων πανταχοῦ βδελυρίας οὐσαν μεστήν τὴν δόξαν αὐτῶν.

Miután megvizsgáltam Theodorosz és Diodorosz könyveit, amelyeket nem annyira az Egyszülött megtestesüléséről, hanem inkább megtestesülése ellen írtak, kiválogattam belőlük néhány fejezetet, és az elfogadott módszer szerint megcáfoltam azokat, bizonyítva, hogy tanításuk minden szempontból tele van undoksággal.²⁰

Kürillosz tehát már ekkor megkezdte a 438-ban megjelenő *Diodorosz és Theodorosz ellen* című művének előmunkálatait. Az alexandriai pátriárka következetesen Antiochia-ellenes hangulatkeltési szándékát jelzi az is, hogy a földrajzi szempontból Alexandriától távol eső Edessza ekkori püspöke, Rabbula szintén kíméletlen támadást intézett Mopszvesztiai Theodorosz teológiája és annak követői ellen. Ibasz az alább idézett levelében nem véletlenül nevezi Rabbulát „a mi városunk türannoszának” (ὁ τῆς ἡμετέρας πόλεως τύραννος), aki Kürillosszal összehangoltan folytatta az ostromot.

Az antiochiai iskola és főleg Theodorosz hiteltelenítési kísérlete azonban nem járt átütő sikerrel. Akakioszhoz idézett fenti levelében maga Kürillosz bosszúsan ismeri be, hogy a keletiek annyira ragaszkodtak a néhai mopszvesztiai püspök tanításához, hogy csaknem megkövezték Kürillosz küldöncét, aki belekezdett a Theodorosz elleni bírálatba. Ilyen kiáltások hangzottak el: „Hadd növekedjék Theodorosz hite! Ugyanúgy hiszünk, mint Theodorosz!”²¹

435-ben, két évvel a Marisznak címzett levél megírása után Ibasz lesz Edessza püspöke. A város és iskolája visszatért korábbi antiochiai hagyományához, melyet Krisztus egy személyének megvallása és a két természet valóságának töretlen elismerése jellemzett. Ibasz nem a világtól visszavonuló szerzetes-püspök volt, mint Rabbula: akadémikus beállítottsága, széleskörű teológiai műveltsége és a tanítványok iránti érdeklődése új lendületet adott az egyházi megújulás és a teológiai fejlődés számára. Szó szerint is építkezett: az ő idejében emelték „az apostolok házának” nevezett kápol-

²⁰ PG 77, 340. Vö. ACO I, 4, 227 és ACO IV, 1, 108.

²¹ Ἀἰξείτω ἡ πίστις θεοδώρου· οὕτω πιστεύομεν ὡς θεόδωρος. PG 77, 340.

nát.²² Az építkezésnek köze lehetett ahhoz a hagyományhoz is, amely szerint Tamás apostolt, a párthusok térítőjét Edesszában temették el.²³

Mindezek ellenére az elhunyt Rabbula párthívei igyekeztek II. Theodosius császárt és Proklosz konstantinápolyi pátriárkát az új edesszai püspök ellen fordítani. Proklosz a 437. év vége felé levélben kereste meg Antiochiai Jánost annak érdekében, hogy hasson oda: Ibasz és a keleti püspökök nyíltan ítélik el a már régen száműzött Nesztoriosz tanítását, és különösen azokat a tételeket, amelyeket az alexandriai párt képviselői Theodorosz munkáiból válogattak össze. Ibasz és a keleti püspökök azonban nem voltak hajlandók Theodorosz elítélésére.²⁴ A feszültséget tovább fokozta, hogy éppen ezidőtájt jelent meg Alexandriai Kürillosznak *Diodorosz és Theodorosz ellen* című munkája, mely rendkívül részrehajló szemléletmóddal próbálta megsemmisíteni a teljes antiochiai hagyományt.

Ibasz fő ellenfelei Sámuel, Kürosz, Eulogiosz és Marasz presbiterek voltak, akiket Uraniosz, Himéria eutükhianus (monofizita) püspöke támogatott. Antiochiai János halála után (442-ben) bevádolták Ibaszt János utódánál, Domnosznál, aki egyáltalán nem igyekezett, hogy kárt okozzon edesszai püspöktársa számára. 448-ban azonban újabb vádiratot szerkesztettek, és Ibasz kénytelen volt egy antiochiai helyi zsinaton megjelenni, hogy válaszoljon az ellene felhozott változatos rágalmakra, amelyek között szerepelt a hűtlen vagyonkezelés, a simonia és a nesztorianizmus vádja is. Mivel a fő vádlók közül ketten hiányoztak (ők már egyenesen Konstantinápolyban kívánták előkészíteni Ibasz letételét), a zsinat elnapolta a tárgyalást. A másik két vádló szintén Konstantinápolyba utazott, de az általuk nagy gonddal előkészített új per szintén eredménytelenül végződött. Az üléseket Tíruszban kezdték meg, majd Bérütoszban folytatták. Itt is előkerült Ibasznak Mariszhoz írt levele. Ibasz hajlandó volt Nesztoriosz elítélésére. Továbbá kijelentette, hogy ő Edesszában ugyanazt tanítja, amiben János és Kürillosz megegyeztek: a bírák tehát a megbékélést szorgalmazták. Ibasz el is fogadta az ajánlatot, és az ellene szervezkedőket saját gyermekeinek tekintve 449. február 25-én aláírta a közös egyezményt.

Ellenségei azonban nem hagyták annyiban a dolgot. A meglehetősen gyenge uralkodótól újabb, 449. augusztus 1-én kezdődő zsinatra hívó rendeletet csikartak ki: az üzenetértékű, Kürillosz és az alexandriai teológia győzelmére emlékeztető helyszín ismét Efézus volt.

Ibasz távollétében ellenségei újabb rágalmakkal izgatták ellene az edesszaiakat. 449. április 12-én Chaereas, Oszroéné tartomány világi kormányzója – a monofizita Eutükhészttől és támogatójától, Khrüszaphiosz eunuchtól kapott titkos utasítások értelmében – bevonult Edesszába, hogy ismét felelősségre vonja Ibaszt. Az érkező kormányzót a monofiziták felbujtott párthívei fogadták: püspöküket „az új Júdásnak”, „Krisztus ellenségének”, „a fáraó fajzatának” nevezték. Chaereas Ibasz távollétében újból megkezdte a tárgyalásokat, amelyeket szintén Ibasz-ellenes bekiabálások kísérték.

²² Ibasz építkezéséről a szír nyelven írt *Edesszai krónika* is megemlékezik. Világhálón elérhető angol változatát ld. itt: http://www.ccel.org/ccel/pearse/morefathers/files/chronicle_of_edessa.htm (megnyitva: 2010. ápr. 15). Vö. Rammelt: *Ibasz*, 59.

²³ Euszebiosz szerint Tamás Parthia, András pedig Szküthia apostola volt. Ld. Euszebiosz: *Egyház-története*, III, 1. In: *Ókeresztény Írók*. 4. Szent István Társulat, Budapest 1983, 94. Tamás apostol és Abgár edesszai király történetét ld. uo. I, 13 (pp. 50–54). Tamás edesszai tiszteletének hagyományát Szókratész is megerősíti. Ld. Szókratész *Szkholasztikosz: Egyháztörténete*, IV, 18. In: *Ókeresztény Írók*. 9. Szent István Társulat, Budapest 1984, 291.

²⁴ Ld. pl. Venables: Ibasz. *A Dictionary of Christian Biography*, 505.

A koncepció per végeztével Chaereas megírta jelentését a császárhoz, aki június 27-én elrendelte, hogy Ibasz helyett új püspököt nevezzenek ki, aki bírja a hívek bizalmát. Ibasznak megtöltötták, hogy Edesszába menjen, letartóztatták és köztörvényes bűnözőként kezelve tartományról tartományra hurcolták: alig két év leforgása alatt körülbelül húsz különböző börtönben volt.²⁵

A 449-es efézusi rablózsinat – a híres *Latrocinium Ephesinum*, ahogy Nagy Leó pápa nevezte Dioszkoroszek gyűlévészt²⁶ – a Mariszhoz írt levél alapján megfosztotta tisztségétől Ibaszt, aki ezidőtájt éppen az antiochiai börtönben ült. A bekiabálások hasonlóak voltak az edesszai koncepció peren elhangzottakhoz: Ibaszt itt is „második Iskariótesnek” és „valóságos Sátánnak” titulálták, akit „Nesztoriosszal együtt elevenen kellett volna megégetni”.²⁷ Letételét távollétében, teljes egyhangúsággal határozták el. Alexandriai Dioszkorosz a marcona fegyveresek és a felbujtott szerzeteshad bevetésével alaposan „előkészítette” a rablózsinatot: a megfélemlített püspökök közül még azok is Ibasz letételére szavaztak, akik korábban ugyanazon bizonyítékok alapján felmentették. Közöttük voltak Bérütoszi Euszthiosz és Türoszi Photiosz, de olyan köpönyegforgató haszonlesők is, mint Jeruzsálemi Juvenaliosz, aki a rablózsinat tanúsított bosszúszomjas magatartása ellenére két évvel később a kalcedoni zsinaton a monofiziták megfélemlített áldozatának igyekezett magát feltüntetni.²⁸

Ibaszt az ítélet szerint nemcsak püspöki és papi méltóságától fosztották meg, hanem laikus hívőként is eltöltötték a szentségektől, és arra kötelezték, hogy fizesse vissza azt az összeget, amellyel a szegényeket állítólag megkárosította. A korábban kétszereesen felmentett edesszai püspököt tehát meghallgatás és ellenvetés nélkül fosztották meg minden klerikusi és laikus jogától.²⁹

A 449-es efézusi zsinat Leó általi megnevezése egyébként korántsem túlzás: a 451-es kalcedoni zsinat jegyzőkönyve szerint Diogenész, Küzikosz püspöke tanúsította, hogy maga Barszumasz apát okozta Flavianosz konstantinápolyi pátriárka halálát, hiszen megparancsolta, hogy öljék meg. A kalcedoni atyák „Barszumasz, a gyilkos” kiközösítését követelték.³⁰

Flavianosz erőszakos halálának körülményeit egy másik, a kalcedoni zsinattól független forrás is megerősíti. A kortárs történetíró, Prosper Aquitanus *Chronicum integrum* című munkájában a következőket írja:

Sanctus vero Flavianus, inter manus eorum, a quibus in exsilium ducebatur, glorioso ad Christum fine transivit.	A valóban szent Flavianosz, azok kezé- től, akik őt száműzetésbe vitték, végül dicsőséggel ment át Krisztushoz. ³¹
---	---

²⁵ Ld. Facundus: *Pro defensione Trium Capitulum* (A Három fejezet védelmezése), VI, 1. PL 67, 655.

²⁶ Ld. Leó 95. levelét. PL 54, 943.

²⁷ A 449-es efézusi rablózsinat szír fordításban fennmaradt aktáit ld. Flemming, J.: *Die Akten der ephesenschen Synode vom Jahre 449* (szír–német kritikai kiadás). Német fordítás: Georg Hoffmann. Berlin 1917. Ld. még Martin, P.: *Le pseudo-synod connu dans l'histoire sous le nom de Brigandage d'Éphèse: étudié d'après ses actes retrouvés en syriaque*. Maisonneuve, Paris 1875.

²⁸ Leó pápa is tisztában volt Juvenaliosz kétkulacosságával. A történet összefoglalását ld. Pásztori-Kupán István: *Theodoret of Cyrus*. The Early Church Fathers. Routledge, London 2006, 25–26.

²⁹ Assemani, Giuseppe Simone: *Bibliotheca orientalis Clementino-Vaticana*. 3 kötet. Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, Roma 1719–1728, I, 202.

³⁰ Ld. ACO II, 1, 2, 116.

³¹ PL 51, 602.

Ibasz a maga püspöki tisztségét a 451-es kalcedoni zsinattól kapta vissza, méghozzá ugyancsak a Mariszhoz írt levél alapján, amelyet Leó pápa legátusai ortodoxnak ismertek el. A levél nyilvános felolvasására Ibasz visszafogadása előtt, az okt. 28-án tartott 11. ülés alkalmával került sor. Felmentése és jogaiba való visszahelyezése után Ibasz Edessza püspökeként vett részt a döntésekben.³² Azt az állítást, miszerint Ibasz akár Bérütoszbán, akár Kalcedonban elhatárolódott volna a Mariszhoz írt levélről, mint amely nem tőle származik – ahogyan ezt egy évszázaddal később Jusztiánosz császár, majd Nagy Gergely pápa feltételezte³³ – Facundus egyértelműen megcáfolja.³⁴ A kegyetlen bánásmódot és a viszontagságokat méltósággal viselő Ibasz elhű magatartását igazolja a kalcedoni zsinat jegyzőkönyvében szereplő azon kijelentése is, amely közvetlenül a Mariszhoz írt levél felolvasása után hangzott el:

Ἰβας ὁ εὐλαβέστατος ἐπίσκοπος εἶπεν·
Κελεύση ἡ ὑμετέρα φιλανθρωπία ἀνα-
γνωσθῆναι τὰ γράμματα τῶν κληρι-
κῶν Ἐδέσσης, ἵνα μάθητε ὅτι καὶ τῶν
ἐπαθέντων μοι ἀλλότριός εἰμι καὶ
βίαν ἔπαθον.

Ibasz, a legkegyesebb püspök így szólt:
Kegyelmetek emberszeretete paran-
csolja meg: olvassák fel az edesszai kle-
rikusok levelét, hogy megismerjétek:
idegen vagyok azoktól, amik velem
megestek, sőt ezek miatt még erősza-
kot is szenvedtem.³⁵

Kalcedon után Ibasz viszonylag zavartalanul vezette tovább az edesszai egyházat és iskolát. 457-ben bekövetkezett halála után ugyanaz a Nonnosz, akit 449 és 451 között a helyére neveztek ki – és akinek a kalcedoni zsinat megengedte, hogy püspöki címét megtartsa – csendben ismét átvette Edessza irányítását, és mindent megtett annak érdekében, hogy elődjének és iskolájának még az emlékét is kitörölje a város és a tartomány történetéből. Az edesszai iskola így lassú hanyatlásnak indult. Végül csaknem egy évszázaddal Ibasz halála után, az 553-as konstantinápolyi (ún. ötödik egyetemes) zsinaton ismét a Mariszhoz írt levél ürügyén Jusztiánosz császár nyomására újabb negatív ítéletet mondtak fölötte.³⁶ A zsinat több szempontból is kifogásolható lefolyása, a kánonellenes császári beavatkozások, a többnyire erőszakkal kikényszerített részrehajló ítéletek, valamint a korábbi nagynevű teológusokra mondott suta átokformulák begyógyíthatatlan sebeket ejtettek Róma és Konstantinápoly kapcsolatán, és tovább mélyítették a keleti egyház különböző csoportjai közötti ellentéteket.

Ibasz levelét egyház- és dogmatörténeti dokumentumként is érdemes megismerni, hiszen a 431-es efézusi (második egyetemes) zsinat egyik résztvevőjétől, tehát közvetlen szemtanútól származik. Továbbá, mint láttuk, a levél utóéletéhez több kulcsfontosságú esemény kapcsolódik: legalább öt zsinat – köztük két egyetemesnek nevezett zsinat is – foglalkozott vele, és éppen e két utóbbi zsinatnak a levéllel kapcsolatos következtetései mondanak ellent egymásnak.

Jelen írásunkban – részben terjedelmi okokból – nem térünk ki a szöveg beható dogmatörténeti-teológiai elemzésére, hanem megelégszünk néhány magyarázó vagy kiegészítő lábjegyzet beillesztésével. A levél szíriül íródott, viszont eredeti formájában

³² Vö. Facundus: *Pro defensione Trium Capitulorum*, V, 3. PL 67, 638–644.

³³ Ld. pl. Nagy Gergely: *52. levél Secundinushoz*, PL 77, 985–986.

³⁴ Facundus: *Pro defensione Trium Capitulorum*, V, 2 és VII, 5. PL 67, 632–637 és 691–697.

³⁵ ACO II, 1, 3, 34.

³⁶ Ld. Evagriosz Szkholasztikosz: *Historia ecclesiae*, IV, 38. In: Bidez, J – Parmentier, L: *The ecclesiastical history of Evagrius with the scholia*. Methuen, London 1898, 187.

nem maradt fenn. Az alább közölt görög szöveget a 451-es kalcedoni zsinati akták kritikai kiadása alapján fordítottuk.³⁷ A dokumentum, illetve annak egyes részei latin és szír fordításban is fennmaradtak, de a bennük tapasztalható eltérések nem módosítják a szerző üzenetét és célját. Mivel mind a latin, mind a meglévő szír változatok az első görög fordítás alapján készültek, a kalcedoni zsinaton felolvasott görög szöveget tekinthetjük az eredetihez legközelebb álló változatnak.³⁸

Külön köszönettel tartozom Adorjáni Zoltán tanártársamnak és Kupán Zsuzsánna húgomnak a fordítási és nyelvhelyességi kérdések terén nyújtott önzetlen segítségükért.

Edesszai Ibasz levele Marisz perzsa püspökhöz

Ἐρμηνεία ἐπιστολῆς γραφείσης παρὰ τοῦ εὐλαβεστάτου ἐπισκόπου Ἰβα τῆς Ἐδεσσηνῶν πόλεως Μάρη Πέρση. Fordítása annak a levélnek, amelyet a tiszteletre méltó Ibasz, Edessza városának püspöke írt a perzsa Marisznak.

Μετὰ τὰ προοίμια· Ἐν συντόμῳ δὲ τῆ συνέσει σου τῆ φωτεινῆ τῆ δι' ὀλίγων τὰ πολλὰ ἐπιγινωσκούση, οἷα πρὸ τούτου καὶ νῦν ἐνταῦθα ἐγένετο, γνωρίσαι σοι ἐσπουδάσαμεν, εἰδότες ὡς ταῦτα τῆ σῆ θεοσεβεία γράφοντες πᾶσιν διὰ τῆς σῆς σπουδῆς τοῖς ἐκεῖσε γνώριμα γίνεται τὰ παρ' ἡμῶν ὡς οὐδεμίαν ἐναλλαγὴν αἰ παρὰ τοῦ θεοῦ δοθεῖσαι γραφαὶ ἔλαβον. A bevezető után: Mivel a te tündöklő értelmekkel a kevésből is sokat értesz, röviden szeretném tudomásodra hozni, hogy mi is történt itt korábban és most. Tudom, hogy amit kegyes-ségednek írok, a te igyekezeted folytán olyan [változatlanul] jut minden ottani [püspök] tudomására, amiképpen az Istentől kapott Írások sem változtak.³⁹

Ποιοῦμαι δὲ τὴν ἀρχὴν τῆς ὑποθέσεως ἐκ τῶν λόγων ὧν καὶ αὐτὸς ἐπίστασαι. Ἐγένετο φιλονεικία ἐξ οὐπὲρ ἢ σῆ θεοσεβεία ἐνταῦθα ἦν, τοῖς δύο ἀνθρώποις τούτοις, Νεστορίῳ καὶ Κυρίλλῳ, καὶ συνέγραψαν κατ' ἀλλήλων λόγους βλαβερούς, οἵτινες σκάνδαλον ἦσαν τοῖς ἀκούουσι. Kezdem azonban az általad is ismert események bemutatásával. Amióta kegyességed nálunk járt,⁴⁰ e két ember, Nesztoriosz és Kürillosz vete-kedni kezdtek egymással, és olyan gyalázkodó szövegeket írtak egymás ellen, amelyekkel megbotránkoztatták a hallgatóságot.⁴¹

³⁷ ACO II, 1, 3, 32–34. A latin szövegváltozatot ld. ACO II, 3, 3, 39–43.

³⁸ Rammelt: *Ibas*, 63–65.

³⁹ A tiszteletteljes, ugyanakkor közvetlen hang nem felszínes ismeretségről, hanem bizalmas baráti (tanítói–tanítványi?) kapcsolatról árulkodik. Marisz személyében Ibasz olyan szövetségesre talál a keleti egyháztömbben, aki valóban híven adja majd tovább a fontos híreket.

⁴⁰ Ez a mondat megerősíti azt a feltételezést, hogy Marisz szintén Edesszában tanult, de a levél keletkezése idején, sőt már 430-ban, amikor a vita kiobbant Kürillosz és Nesztoriosz között, már nem tartózkodott ott.

⁴¹ Ibasz igyekszik méltányos távolságot tartani a konfliktus mindkét főszereplőjétől: sem Kürilloszt, sem Nesztorioszt nem dicséri a kialakult helyzetért.

Νεστοριος γὰρ εἶρηκεν ἐν τοῖς αὐτοῦ λόγοις, καθὼς καὶ ἡ σὴ θεοσέβεια ἐπίσταται, ὅτι ἡ μακαρία Μαρία θεοτόκος οὐκ ἔστιν, ὡς νομισθῆναι τοῖς πολλοῖς ἐκ τῆς αἰρέσεως Παύλου τοῦ Σαμοσατέως αὐτὸν εἶναι τοῦ φάσκοντος ἄνθρωπον ψιλὸν εἶναι τὸν Χριστόν.

Κύριλλος δὲ θέλων τοὺς λόγους Νεστορίου ἀνατρέψαι ὤλισθεν καὶ εὐρέθη ἐμπίπτων εἰς τὸ δόγμα Ἀπολλιναρίου· συνέγραψε γὰρ καὶ αὐτὸς ὁμοίως ἐκείνῳ ὅτι αὐτὸς ὁ θεὸς ὁ λόγος γέγονεν ἄνθρωπος, ὡς μὴ εἶναι διαφορὰν μεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἐνοικοῦντος ἐν αὐτῷ.

Συνέγραψε γὰρ τὰ δώδεκα κεφάλαια, ἅπερ νομίζω καὶ τὴν σὴν θεοσέβειαν ἐγνωκέναι, ὅτι μία φύσις ἐστὶ τῆς θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ὡς οὐ χρή, φησί, διαρεῖν τὰς φωνὰς τὰς εἰρημένας, ἄς ἢ αὐτὸς ὁ κύριος περὶ

Nesztoriosz ugyanis – amint azt kegyesség is tudja – beszédeiben kijelentette, hogy a boldogságos Mária nem istenszülő.⁴² Ekképpen sokan úgy vélték: Szamoszatai Pál eretnekiségének követője, aki azt állította, hogy Krisztus pusztán ember volt.⁴³

Amikor azonban Kürillosz meg akarta cáfolni Nesztoriosz szavait, félrecsúszott, és beleesett Apollinarisz tanításába.⁴⁴ Kürillosz ugyanis – Apollinariszhoz hasonlóan – szintén azt írta, hogy maga az Isten, az Ige lett emberré, és így nincs különbség a templom és annak lakója között.⁴⁵

Megírta a tizenkét tételt⁴⁶ – amelyek, gondolom, kegyesség számára is ismereteseek – arról, hogy a mi Urunk Jézus Krisztusnak mind istensége, mind pedig embersége egy természet.⁴⁷ Azt állítja, hogy nem szükséges különbséget tenni a kijelentések

⁴² Nesztorioszt inkább Mária istenszülői mivoltának egyoldalú hangsúlyozása (illetve annak ontológiai értelmezése) zavarta: meglátása szerint Máriát vagy isten- és emberszülőnek, vagy krisztusszülőnek kell nevezni.

⁴³ Szamoszatai Pál tanításának rövid értékeléséhez ld. Pásztori-Kupán István: *Követvén a szent atyákat. Az ógyházi dogmatörténete 381-ig*. Napoca Star – PTI, Kolozsvár 2009, 22–23.

⁴⁴ Szó szerint: „Apollinarisz tanításába zuhanva találatott”. Ibasznak Kürillosz „apollinarizmusával” kapcsolatos véleményét 430–431-ben gyakorlatilag a teljes antiochiai tábor osztotta, beleértve Antiochiai Jánost és Küroszi Theodorétoszt is. Az utóbbinak Kürillosz 12 anatómája elleni cáfolata és levelei igazolják, hogy Kürillosz krisztológiai szótára – a *μία φύσις* és *μία ὑπόστασις* formulát is beleértve – egyértelműen Apollinarisztól származott. Az anatómák és Theodorétosz-féle cáfolataik fordítását ld. Papp György: Küroszi Theodorétosz: Alexandriai Kürillosz Nesztoriosz ellen írott 12 anatómájának cáfolata I–II. In: *Református Szemle* 2005, 70–83 és 187–197. A terminusok értelmezéséhez ld. pl. Pásztori-Kupán István: Jézus Krisztus személyének „hüposztatikus egysége” az 5. század terminológiai vitáinak tükrében. In: *Református Szemle* 100/3 (2007), 644–656. Vö. Richard, Marcel: L’introduction du mot *hypostase* dans la théologie de l’Incarnation. In: *Mélanges de science religieuse* 1945/2, 5–32., 243–270. Ld. még Abramowski, Luise: Über die Fragmente des Theodor von Mopsuestia in Brit. Libr. add 12.516 und das doppelt überlieferte christologische Fragment. *Oriens Christianus* 1995/79, 1–8.

⁴⁵ Itt találkozunk a tökéletes emberi természetet jelképező *ναός* (templom), és az isteni természet „bentlakásának” (*ἐνοίκησις*) tipikusan antiochiai-theodoroszi gondolatával.

⁴⁶ Kürillosz tizenkét anatómájáról van szó.

⁴⁷ Vö. Apollinarisz *De fide et incarnatione (A hitről és a megtestesülésről)* című művének híres mondatával: „egy természet, egy hüposztázisz, egy cselekvőerő, egy személy” (*μία φύσις, μία ὑπόστασις, μία ἐνέργεια, ἐν πρόσωπον*). Ld. Lietzmann, Hans: *Apollinaris von Laodicea und seine Schule*. Mohr, Tübingen 1904, 198–199.

